

Větněčlenský status forem typu *pět* z hlediska závislostních vztahů

(Reakce na článek L. Veselého)

Robert Adam, FF UK v Praze
Pavčina Synková, FF UK v Praze

robert.adam@ff.cuni.cz
pavcina.synkova@ff.cuni.cz

Klíčová slova: číslovky, dvoutvarová flexe, rekce, syntaktické vztahy, větné členy, výuka češtiny

Key words: instruction of Czech, numerals, syntactic government, two forms inflection

The Forms of the Type of *pět* as Sentence Elements within Dependence Relations (response to the paper by L. Veselý)

Our paper is a dispute with L. Veselý's view on the phrases of the type *pět chlapců*. We point out several linguistic as well as methodological problems his view brings.

Ve svém článku K větněčlenskému statusu forem typu *pět* (Veselý, 2023/2024) se Luboš Veselý zabývá syntaktickými vztahy ve spojeních tvořených základní číslovkou s dvoutvarovou flexí a substantivem označujícím počítaný předmět. Této problematice se nedávno věnovala rovněž Ivana Svobodová (2019/2020) a L. Veselý z jejího článku cituje mj. informaci o tom, že vysokoškolská příručka *Gramatické rozbory češtiny* (2019) se v interpretaci uvedených spojení liší od většiny dalších zdrojů. Jako spoluautoři této příručky bychom se na tomto místě rádi vyslovili k dané problematice trochu podrobněji. Nejprve předesíláme, že je-li číslovka užita v nepřímém pádě (*k pěti chlapcům*, *s pěti chlapci* apod.), je naše a Veselého interpretace ve shodě: řídícím členem je substantivum a číslovka je jeho shodným přívlaskem.

Spojení, v nichž je číslovka v nominativu nebo akuzativu (*pět chlapců*), pojmáme v *Gramatických rozborech češtiny* jako případ nesouladu mezi sémantickosyntaktickou a formálněsyntaktickou strukturou: zatímco z hlediska významu determinuje číslovka *pět* substantivum *chlapců*, tj. je mu významově podřazena, z hlediska formy je naopak substantivum *chlapců* řízeno číslovkou *pět* (jde o závislostní vztah rekce). Při rozhodování o větněčlenské platnosti členů uvedených spojení upozorňujeme na možnost preferovat při analýze sémantickou stránku, a tedy chápat číslovku jako přívlstek a substantivum jako nadřazený člen (typicky podmět nebo předmět); ale sami volíme řešení, které dává přednost formě, a chápeme tedy substantivum jako genitivní přívlstek neshodný a číslovku jako jeho člen řídící. Tento postup volíme z několika důvodů: zaprvé proto, že stavbu věty znázorňujeme pomocí závislostního stromu (nikoli stromu „determinačního“); zadruhé proto, že podle našich pedagogických zkušeností je takovýto přístup pro studenty bohemistiky (jimž jsou *Gramatické rozbory češtiny* určeny) intuitivní, preferují ho a zdá se jim jednodušší – umožňuje jim mj. chápat jako podmět slovo, které je v nominativu, a jako předmět tranzitivního slovesa slovo, které je v akuzativu; a konečně proto, že přístup opačný je podle našeho názoru spojen s problémy, jejichž řešení (v didakticky zaměřené příručce) není triviální. O jaké problémy jde, uvedeme v dalším výkladu.

Luboš Veselý podává v první části svého článku přehled toho, jak je problematika spojení typu *pět chlapců* pojednána v odborné a lingvodidaktické literatuře. Je třeba dodat, že i zdroje, které chápou číslovky typu *pět* i v nominativním a akuzativním tvaru jako kvantitativní přívlastek, zpravidla konstatují „nesoulad mezi [...] sémantickou stavbou a [...] formálním ztvárněním“ (MČ 3, 1987, s. 152) a uznávají, že se ve spojení s nimi „chová substantivum jako neshodný substantivní přívlastek v genitivu“ (tamtéž). Podobně ČŘJ (2011, s. 321): „Ve spojení *pět jablek* jde o kvantitativní determinaci *jablek* stejně jako ve spojení *čtyři jablka*, ale genitiv *jablek* je na číslovce formálně závislý (...). Nekoresponduje tu tedy formálněsyntaktický vztah se sémantickým vztahem obvyklým způsobem.“

Jako příklad asymetrie uvádí spojení typu *pět chlapců* i MSČ 2 (s. 26–27). Tato mluvnice vychází ze syntakticky anotovaného Pražského závislostního korpusu, v němž se rozlišuje analytická (povrchově syntaktická) a tektogramatická (hloubkově syntaktická) rovina. Na analytické rovině je zde spojení typu *pět chlapců* zachyceno tak, že číslovka *pět* řídí tvar *chlapců* (ten je na ní tedy závislý) a má větněčlenskou roli určenou řídícím členem (Hajič a kol., 1999, s. 170). Na rovině tektogramatické je spojení typu *pět chlapců* zachyceno z hlediska významu – stejně jako ve spojení *dva chlapci* je zde řídícím členem člen *chlapec* (a číslovce *pět* je přiřazena sémantická role RSTR – „volné doplnění, které blíže vymezuje řídící substantivum“ (Mikulová a kol., 2005, s. 561)). Školské syntaxi, pracující s větnými členy, je přitom obecně (nejen v námi sledovaných konstrukcích) bližší rovina analytická.

Článek L. Veselého považuje formy typu *pět* ve spojeních jako *pět chlapců* za přívlastek a zmíněnou asymetrii nepřijímá, neboť vychází z axiomatického stanoviska, že formálněsyntaktické vztahy mezi slovy jakožto strukturními složkami věty nemohou být v nesouladu se sémantickosyntaktickými vztahy mezi slovy jakožto pojmenováními. Tomuto stanovisku pak podřizuje realitu, nedbaje Occamovy britvy: pro to, co lze interpretovat jako jeden z mnoha případů etablované kategorie (rekce), formuluje speciální komplikované pravidlo.

Pokud autor nepřipouští rozpor mezi sémantickosyntaktickým a formálněsyntaktickým vztahem, není jasné, jak by chtěl vysvětlit dvojaké chování číslovek typu *tisíc (milion, ...)* v nepřímých pádech, tedy mimo působnost svého speciálního pravidla: ve variantě *s tisíci lidmi* číslovka významově i formálně rozvíjí substantivum, ale co se děje ve variantě *s tisícem lidí* – spouští se nějaké další speciální pravidlo?

Nepřesvědčivý je také autorův výklad o rozdílu mezi spojeními *pět chlapců* a *pěticí chlapců*, tj. (řečeno obecněji) mezi syntaktickými a sémantickými vlastnostmi základních číslovek s dvoutvarovou flexí (*pět, dvacet, padesát* apod.) na jedné straně a číslovek skupinových (*pěťice, dvacítká, padesátka*) na straně druhé (čísllovky skupinové jsou ve školské gramatice považovány za substantiva). Zprv proto, že *pět (dvacet, ...)* historicky není nic jiného než *pěťice*: ve staré češtině měly číslovky tohoto typu substantivní povahu a byly řídícím členem syntagmatu ve všech pádech (srov. Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 164). Zadruhé proto, že *dvacet (padesát, ...)* a *dvacítká (padesátka, ...)* jsou v současné (přinejmenším mediální) češtině

synonyma: když média referují o *dvacítce zájemců* nebo *padesátce případů*, nechtějí tím vyjádřit nic jiného než prostý počet (srov. Adam, 2013/2014). Neplatí tedy Veselého argument, že jen číslovky typu *pět* mají „čistě jen význam počtu“.

Třetí problematikou rovinu nabízeného řešení pojmenovává sám autor, když neodpovídá na námitky, jež proti svému řešení formuluje – totiž že není jasné, ve kterém pádě je číslovka *pět*, pokud budeme za podmět a předmět ve větách jako *Přišlo/Viděl pět chlapců* považovat člen *chlapců*. Pokud v těchto případech považujeme *pět* za přívlastek, je problematické tvrdit, že genitiv *chlapců* je jednou rozvíjen nominativem, podruhé akuzativem, stejně jako je při existenci formy *pěti* (*bez pěti chlapců*) problematické tvrdit, že *pět* ve spojení *pět chlapců* je v genitivu. Tuto námitku považujeme pro školskou praxi za velmi důležitou.

Jako zavádějící vnímáme dále Veselého pojmání závislosti. Konstitutivní vlastností rekce (ani kongruence) není doplňování významu, jak píše L. Veselý v odd. 7 svého článku. Rekce a kongruence jsou formálněsyntaktické, ne sémantickosyntaktické vztahy. Konstitutivní vlastností rekce je to, že slovo řídí pád jiného slova ve větě. Běžně se v odborné literatuře píše o rekci předložek (např. Kroupová, 1977, nebo Petkevič, 2020), aniž by z toho plynulo, že syntaktické substantivum sémanticky rozvíjí předložku; podobně podmětové jméno uděluje kongruenci číslo a popř. rod přísudkovému slovesu, aniž by z toho plynulo, že je jméno verbem finitem významově rozvíjeno. To jsou další příklady nesouladu mezi syntaktickosémantickou a formálněsyntaktickou rovinou, tedy jevu, jež L. Veselý principiálně nepřipouští.

Podle autora „[f]ormální ovlivňování jednoho členu druhým (4. kritérium) je pro pojem syntaktické závislosti kritériem nejméně relevantním“, za stěžejní zato považuje, že „[č]len závislý sémanticky determinuje (specifikuje, obohacuje, charakterizuje) člen nadřazený“; obáváme se, že to nelze interpretovat jinak, než že autor nepojímá závislost jako formálněsyntaktický, nýbrž jako sémantickosyntaktický vztah, a opakujeme, že na rovině sémantickosyntaktické mezi našimi názory není sporu.

V souvislosti s touto problematikou pokládáme za vhodné komentovat ještě jeden aspekt autorova pojetí formální závislosti větných členů. Závislost *prima* není dána primárně slovosledem, jak se píše v petitové pasáži v odd. 7, nýbrž kongruenci v pádě, čísle a rodě, která se ovšem při nesklonnosti adjektiva *prima* neprojevuje formálněmorfologicky. S tím souvisí i autorovo tvrzení v odd. 5, že „[f]ormální ovlivňování jednoho členu druhým je pro pojem syntaktické závislosti kritériem nejméně relevantním“ mj. proto, že „v případech typu *bezva holce, s prima klukem, v super autě* je závislost členů *bezva, prima, super* na daných substantivech stejná jako u adjektiv *bezvadné holce* nebo *v suprovém autě*, i když se neprojevuje na jejich formě“. Formálním ovlivňováním (ať už jde o kongruenci, nebo o rekci) se ale nemyslí ovlivňování na úrovni formálněmorfologické, nýbrž funkčněmorfologické: rekci či kongruenci je dán pád závislého slova, ne jeho pádová koncovka.

Poslední, ale ne nejméně závažnou námitkou proti Veselého řešení je fakt, že autor ponechává stranou otázku, zda je forma typu *pět* přívlastkem shodným, nebo neshodným. To je obzvláště v didakticky orientovaném článku opomenutí závažné: podle

našich zkušeností škola od žáků vždy vyžaduje, aby ne/shodnost přívlastku určili. Pokud by byl neshodný, ztratilo by autorovo pojetí podstatnou didaktickou výhodu: při změně pádu (*pět chlapců* × *pěti chlapcům*) by se sice nezměnila větněčlenská platnost číslovky, ale změnil by se typ přívlastku, syntaktická interpretace číslovky *pět/pěti* by tedy nebyla jednotná. Pokud by byl shodný, v čem (ve které kategorii) se podle autora shoda/kongruence projevuje? Např. Grepl – Karlík (1999, s. 117) uvádějí explicitně, že ve spojeních typu *pět chlapců* je *pět* přívlastkem shodným. Ve které kategorii shodu spatřují, už ale nezmiňují. Grepl – Karlík (1999, s. 34–35 a 58) kladou genitivní podmět/předmět ve spojeních typu *pět chlapců* do souvislosti s genitivem záporovým (*není pochyb, nemám námitek*) a genitivem partitivním (*ubýlo vody, podala mu vody*), avšak od těchto konstrukcí se předmětná spojení podstatně liší – jednak historicky (o substantivním původu číslovek typu *pět* viz výše), jednak strukturně (přítomnosti formálně řídící číslovky v nominativu/akuzativu).

Shrňme na závěr, že z uvedených důvodů pokládáme interpretaci navrhovanou L. Veselým za problematickou věcně i didakticky. Řešení nevidíme ani v možnosti, ke které se přiklání I. Svobodová (2019/2020) a proti níž vznášá L. Veselý platné námitky v odd. 4 svého článku. Nemyslíme si, že je při školní výuce třeba vždy a za každou cenu jasně rozhodnout, že výraz X je podmět/předmět a výraz Y jeho přívlastek. Zdá se nám užitečnější sledovat se žáky jazykové konstrukce a všimát si asymetrií mezi formou a významem. A to nejen v tomto případě.

Literatura

- ADAM, R. Deset tisícovek diváků? *ČJL*, 64, 2013–2014, s. 21–25.
- ADAM, R.; BENEŠ, M.; BOZDĚCHOVÁ, I.; MARTÍNEK, F.; PROKŠOVÁ, H.; SYNKOVÁ, P. *Gramatické rozbor-y češtiny (výklad a cvičení s řešeními)*. 2. vyd. Praha: Karolinum, 2019.
- ČECHOVÁ, M., a kol. *Čeština – řeč a jazyk*. 3. vyd. Praha: SPN, 2011. (ČŘJ)
- GREPL, M.; KARLÍK, P. *Skladba češtiny, cvičení a výklad*. Praha: ISV, 1999.
- HAJIČ, J., a kol. *Anotace na analytické rovině. Návod pro anotátory*. Praha: ÚFAL MFF UK, 1999. [online] <<https://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0/doc/manuals/cz/a-layer/pdf/a-man-cz.pdf>>.
- KROUPOVÁ, L. Další sporné případy sekundárních předložek. *Naše řeč*, 1977, roč. 60, s. 68–75.
- LAMPRECHT, A.; ŠLOSAR, D.; BAUER, J. *Historická mluvnice češtiny*. Praha: SPN, 1986.
- MIKULOVÁ, M., a kol. *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu: Anotátorská příručka*. Praha: ÚFAL MFF UK, 2005. [online] <<https://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0/doc/manuals/cz/t-layer/pdf/t-man-cz.pdf>>.
- PANEVOVÁ, J., a kol. *Mluvnice současné češtiny 2. Syntax češtiny na základě anotovaného korpusu*. Praha: Karolinum, 2014. (MŠ 2)
- PETKEVIČ, V. Akuzativní rekece předložky „o“ a její identifikace při morfologické anotaci českých textů. In Bílková, J.; Kolářová, I.; Vondráček, M. (eds.). *Lingvistika – korpus – empirie*. Praha: Ústav pro jazyk český, 2020, s. 71–80.
- PETR, J. a kol. *Mluvnice češtiny 3*. Praha: Academia, 1987. (MČ 3)
- SVOBODOVÁ, I. Určování řídících a závislých větných členů. *ČJL*, 70, 2019–2020, s. 196–197.
- VESELÝ, L. K větněčlenskému statusu forem typu *pět*. Poznámka k pojmu syntaktické závislosti. *ČJL*, 74, 2023–2024, s. 30–37.